

ОЛЕКСІЙ ПАТАЛАХ

ФОРТЕЦЯ

КАЗІКЕРМЕН:

ПРАВДА Й ВИГАДКИ

О.Паталах. Фортеця Казикермен: правда й вигадки.
Херсон: видавництво «Гілея», 2021. 36 с.

Олексій Паталах.
Історик-краєзнавець.
Автор книжок та численних публікацій з історії Півдня України, зокрема «Станиці над Бугом» (Київ, 2019) та «Від Січі до Чорномор'я» (Київ, 2020).

Зміст

Вступ.....	3
Між Литвою та Ордою	4
Фортеця Газі-Кермен	8
«Наче сокіл над урвищем...»	11
Падіння фортеці.....	16
Облога Таванська	27
Відбудова Казикермену	29
Від Кизикермена до Берислава.....	31
Використана література.....	35

Видання підготовлено за сприяння управління освіти, культури, молоді, туризму та спорту Бериславської міської ради у рамках реалізації Програми культури, туризму та духовного відродження Бериславської міської територіальної громади на 2021-2025 роки.

На обкладинці:
Штурм Казикермена 1695 р. Художник Дмитро Катинін
(одяг козаків та солдатів насправді відповідає періоду російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Прим. автора)

Формат 64x90/16. Друк офсетний. Папір крейдований.
Умовн. друк. арк. 2,4. Наклад 1000 прим.

Минуле скромного райцентру Херсонщини – Берислава, рясніє легендами. Місцевий екскурсовод-аматор може розповісти туристам, що тут стояв замок Кизи-Кермен, у перекладі з турецької – «Дівоча фортеця», куди османи привозили найкрасивіших дівчат з українських теренів, котрих, у свою чергу, ходили визволяти козаки з Кам'янської й Олешківської Січей. Та у фахового історика ці оповідки можуть викликати хіба що посмішку, адже «дівоча фортеця» тюркською звучить як «Киз-Керман» (урочище з такою назвою є у Криму), до того ж не могли звільняти звідти дівчат-бранок козаки Кам'янської та Олешківської Січей, оскільки, по-перше, на той час запорожці були союзниками Османської імперії, а

по-друге, – фортеця вже тривалий час лежала в руїнах, а на її місці розташовувався козацький перевіз. Та про це далі.

Але правдива історія Бериславщини, повірте, не менш цікава. Ще 1952 року на околиці Берислава, в районі Слобідки, археологами були знайдені залишки поселення черняхівської культури з палацовим комплексом, які український історик Михайло Брайчевський ототожнював з легендарною столицею Готського королівства Данпарстадиром (чи Данпарштадтом), оспіваним у давньогерманському епосі «Старша Едда». Втім ґрунтовно дослідити пам'ятку науковці не встигли, адже невдовзі її залили води Каховського моря.

Між Литвою та Ордою

Навпроти колишнього Бериславського річкового вокзалу ще де-не-де «визирають» з-під хащів дерези фрагменти кам'яної кладки. Зараз навіть важко уявити, що колись на цьому місці височила грізна фортеця. Проте засновниками її були не турки. Цікаву інформацію про виникнення середньовічного міста наводить турецький дипломат, письменник та мандрівник Евлія Челебі:

«За старих часів на місці цієї фортеці... хан Тохтамиш-Герай з кримських ханів, котрого ще називають Доган-хан, син Дурмуш-хана, заснував велику фортецю. Згодом бунтівний Тімур-хан прийшов у ці місця з Кипчацького степу й зруйнував цю фортецю вщент».

Тут йдеться про кінець XIV століття, коли хан Улусу-Джучі (більш відомої як Золота Орда) Гійас-ад-дін Тохтамиш, прозваний за блискавичний переможний похід на Москву Доган-ханом (з тюркської – «хан-яструб»), вів боротьбу за престол з еміром Самарканду Тімур-Ленком (або Тамерланом). Ситуація складалася для Тохтамиша не найкращим чином: за два роки він втратив більшу частину своїх територій і зрештою під його контролем залишився доволі невеликий клаптик землі у пониззі Дніпра. Тут, біля важливої Таванської переправи, що з'єднувала Дніпрове Правобережжя з Кримським півостровом, він і заснував свою нову резиденцію Доган-Гечіди («Яструбина переправа»).

Хан Гійас-ад-дін Тохтамиш
(середньовічна гравюра)

Залишки фортечного муру у Бериславі.
Фото Сергія Дяченна

Нижня частина фортечного муру з водостонами у Бериславі.
Фото Олексія Паталаха

Сталося це близько 1396 року. Ми практично нічого не знаємо про те, як фортеця виглядала ззовні, але можемо точно стверджувати, що вона мала своєрідну «каналізацію» – круглі отвори, видовбані у скелі, якими до балки, котра захищала підступи до неї з південного боку, стікали вода та нечистоти. Залишки її у вигляді фрагменту муру з розташованими симетрично круглими отворами можна побачити й нині. Хіба що балка вже перетворилася на затоку...

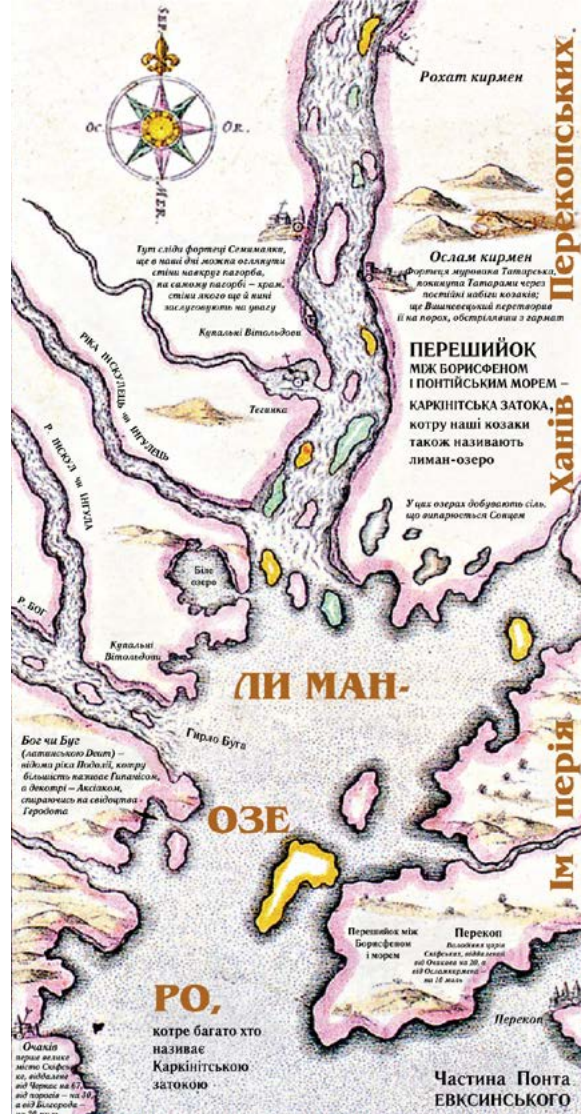
Важкими обставинами, у які потрапив хан-невдаха, вирішив скористатися великий князь Литовський, Руський та Жмудський Вітаутас (Вітовт), котрий мріяв про відновлення Київської Русі як транзитної Балто-Чорноморської держави. Литовський князь пообіцяв Тохтамишеві повернення престолу

в обмін на руські землі, що входили на той час до складу Золотої Орди. Оскільки хан не мав іншого вибору, то мусив погодитися. 1398 року литовсько-руське військо Вітаутаса, підтримане загонами німецьких та інших західноєвропейських лицарів, а також «ординських козаків» (нащадків половців) спільно з Тохтамишем завдало поразки ставленикам Тимур-Ленка – Едигею та Тимур-Култукові в Криму. Але вже наступного року союзники зазнали нищівної поразки від татар на

Великий князь Вітовт

берегах Ворскли: Тохтамиш ганебно втік з поля бою й невдовзі загинув, а Вітаутаса вивів з оточення козак Мамай. Вочевидь, саме після цього Тимур-Култур і спалив Доган-Гечіди.

Проте невдовзі великий князь Вітаутас відновив фортецю, назвавши її Сім Маяків. Скоріш за все, нове ім'я вона могла отримати на честь курганів з половецькими «кам'яними бабами» (литовці називали їх маяками), які знаходилися на північ від фортеці. Саме під назвою Сім Маяків позначив фортецю князь Миколай-Христофор Радзивілл на одній з карт «Атласу Великого князівства Литовського» 1613 року. Зображення замку супроводжується анотацією:

«Тут сліди фортеці Семимаяки, ще в наші дні можна оглянути мури навкруг пагорба, на самому пагорбі – храм, стіни якого ще й нині заслуговують на увагу».

Таким чином цей короткий підпис дає цікаву інформацію про наявність у Семи Маяках християнського (скоріш за все – православного) храму. Поруч зображені мури й церква без куполу з похи-

леним хрестом. Цілком можливо, що вона була подібною на оборонний храм Старокостянтинівського замку. Як і решта литовських фортець у пониззі Дніпра, Сім Маяків адміністративно належала до Київського князівства, яке постачало туди боєприпаси та продовольство. Залоги, скоріш за все, мали змішаний склад: русини, «ординські козаки» та західноєвропейські лицарі (дослідник з Запоріжжя Юрій Вілінов припускає, що тут могли перебувати навіть останні тамплієри). Та вже у другій половині XV століття фортеці на південних кордонах Великого князівства Литовського, Руського та Жмудського поступово занепадають. Цьому сприяла, насамперед, ліквідація королем Польським та Великим князем Литовським Казимиром IV Київського князівства у 1471 році як окремої адміністративної одиниці та перетворення його на однойменне воєводство.

Карта нижньої течії Дніпра з «Атласу Великого князівства Литовського» Миколая-Христофора Радзивілла, 1613 р. (переклад з латини Олексія Паталаха)

Фортеця Газі-Кермен

Османський султан Баязид II Вели

А між тим на Півдні з'явився новий могутній завойовник – Оттоманська Порта (більш відома історикам як Османська імперія), що виникла на руїнах Візантії. 1484 року турецький султан Баязид II Вели (Святий) завоював Молдавське князівство, здобув за допомогою кримського хана Менглі-Герая фортецю Аспрокастро (нині Білгород-Дністровський Одеської області), перейменувавши її на Аккерман, та завершив свій переможний похід на берегах Дніпра. Тут він оволодів литовськими замками, поставивши в них свої залози. Як свідчить Евлія Челебі:

«Потім султан Баєзид Вели на місці згаданого Доган-Гечіт збудував на старому фундаменті велику фортецю й нарік її ім'я Газі-Керман».

У перекладі з тюркської це означає «фортеця Святих воїнів», адже Баязид II мав титул «Султан-ель-Газі» (воїн за віру). «І тоді, – як йдеться у Евлії Челебі, – фортеці Аккерман та Кілія стали безпеченими від набігів кафірів – бунтівних козаків».

1 - Османський яничар. 2 - Знатний татарський вершник. 3 - Козацький старшина (XVI - початок XVII ст.)
Художник Михайло Горелик

Втім 1500 року в Османській імперії почалася громадянська війна, яка завершилася зреченням Баязидом II Велі престолу на користь свого сина Селіма II й отруєнням першого. Саме в цей час, за словами Челебі, «...козаки вибрали зручну нагоду, здобули фортецю Доган-Гечіт й зрівняли її з землею, подібно до того як це зробив Тимур-хан». Відтоді саме вони контролювали цей плацдарм протягом близько 90 років. Так 1523 року козацький загін Криштофа Кмітича й Семена Полозовича не дозволив татарській кінноті переправитися у цьому місці через Дніпро. Кримським ханам, а відтак і Оттоманській Порті вдалося відновити свій контроль над Таванською переправою лише 1593 року, коли татари й ногайці спалили Томаківську Січ, скориставшись відсутністю більшості запорожців, що пішли на Київ проти шляхти. 1596 року хан Газі-Герай відновив фортецю Газі-Керман, але вже невдовзі вона знов була зруйнована козаками. Джерела поки що не дають інформації, коли сталася ця подія, але цілком ймовірно, що до неї міг докластися гетьман Петро Сагайдачний або його наступник Михайло Дорошенко. Так чи інакше, але славнозвісний французький військовий інженер Пйом-Левассер де Боплан у своєму «Описі України» вже не згадує про фортецю.

1642 року руїни Газі-Кермана вперше відвідав Евлія Челебі.

Евлія Челебі

«І ось, коли я, недостойний раб, відправився року 1051 (1641 – 1642) з Криму разом з ханом Іслам-Гераєм у Краківську та Данцизьку області, ми переправилися через Дніпро й, коли разом з іншими воїнами ісламу перейшли його, отримали можливість перепочити. Оглянувши територію фортеці Доган, ми переконалися, що це – місце, на якому фортеця має бути неприступною.

І тоді хан Іслам-Герай виголосив таку промову: «О роде Османів, все було б захищено від козацьких набігів – і кримський край, і очаківські області, і чорноморська сторона, якби ти звів цього ж року тут на високому березі фортецю».

...Потім знов разом з ханом ми пішки пішли до руїн фортечної брами, і я, недостойний, побачив, що на чотирьохкутній мармуровій плиті, яка лежала на землі, поруч з трьома рядками про живу воду висічено: «Рік 889 (1484) ввів нас у дату заснування цієї фортеці Доган-Газі-Керман» і ще написано золотими літерами: «Напис грішного

раба шейха на прославлення й благословення Аллаха всевишнього».

Вважається, що цим шейхом був каліграф султана Баязида II Шемседдин Сиваський.

На зворотному шляху хан справді мусив пошкодувати про відсутність на цій Дніпровій кручі фортеці з сильною залогою. Як згадує Челебі:

«Коли наші коні й воїни, втомлені й знесилені, прийшли сюди, кафіри (запорожці – О. П.) випередили нас і зав'язали бій. Ми ж покинули все здобуте нами майно та здобич та всіх бранців й сміливо (!) кинулися у Дніпро, переправилися на протилежний бік до фортеці Шахін-Керман (сучасне місто Каховка – О. П.) й врятувалися. Проте поки кількесот наших коней та воїнів борсалися у воді, кафіри вбили кулями просто у воді шістсот наших воїнів, а більше тисячі воїнів вибралися на цей бік пораненими. І навіть один раб та двоє коней з числа тих, що належали мені, недостойному, втопилися у цей час в водах Дніпра».

«Наче сокіл над урвищем...»

Втім не зважаючи на те, що Газі-Керман лежав у руїнах, Таванська переправа продовжувала функціонувати.

Таванський перевіз.
Художник Іван Ботько.
Херсонський обласний
краєзнавчий музей

Хан Іслям-Герай

Так у березні 1648 року нею скористався Богдан Хмельницький, який прямував до Криму для переговорів з ханом Іслям-Гераем про спільні дії проти Речі Посполитої, а вже 13 квітня майбутній гетьман, разом з татарами мурзи Тугай-Бея, переправлявся біля Газі-Кермана на правий берег Дніпра. 1649 року Османська імперія уклала так званий «морський договір» з Військом Запорозьким, який, зокрема, передбачав передачу під контроль останнього земель між Бугом та Дніпром, аж до впадіння їх у Чорне море з правом побудови там портових міст, а також вільну торгівлю в усіх чорноморських та середземноморських портах імперії. Проте, через союз Богдана Хмельницького з Московією, а також міжусобні війни, що охопили Україну по смерті гетьмана, ця надзвичайно вигідна з економічної точки зору угода так і не була реалізована. Тож згодом для султанів Оттоманської Порти ідея відновлення фортеці Газі-Керман знов стала актуальною.

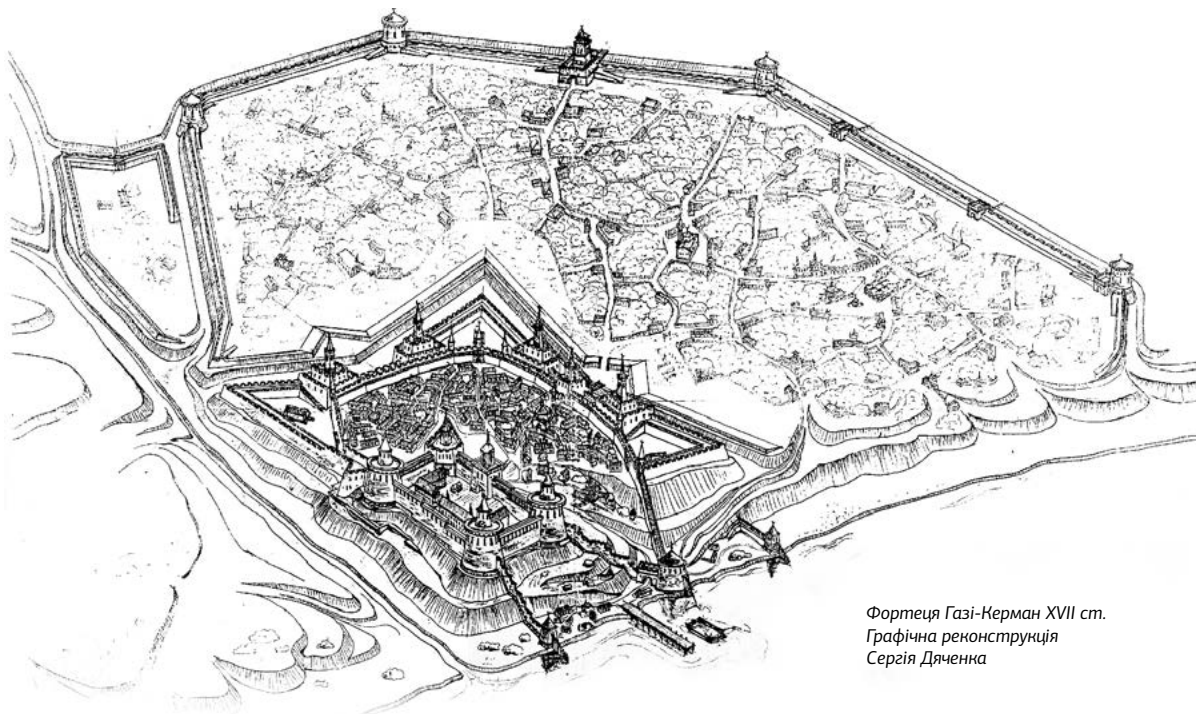
Як свідчить Евлія Челебі,

«...року 1076 (1665 – 1666) за царювання султана Мехмеда хана IV під проводом

колишнього візира Сулеймана-паші та за наказом великого візира Мехмеда-паші Кепрюлю тут зібралася армія, подібна до моря, – сто п'ятдесят тисяч воїнів: війська татарського хана, війська ейялетів (провінцій – О. П.) Румелії (Балкани – О. П.) й Очакова та буджацьких татар, а також невірні з Валахії та Молдавії. Тоді фортеця... знов стала неприступною й сильно укріпленою. І нині вона височить посеред земель бунтівних козаків... Отже фортеця... була резиденцією санджак бея в Очаківському ейялеті. Її бей отримує від падишаха річне утримання, оскільки цей ейялет та його райони розташовані у країні кафірів, котрі нищпоряють її околичними заставами. Це крайній рубіж, й під владою династії Османів немає іншої настільки ж вразливої фортеці, як фортеця Газі-Керман... І навіть сто-двісті людей не могли б без ризику вийти за межі фортеці».

Сулейман-паша не лише відбудував Газі-Керман, але й значно розширив його, додавши ще одну лінію оборони. Цікавий опис його наводить Евлія Челебі.

«Фортеця ця являє собою гарну кам'яну споруду, витесану на взірць стіни Іскан-

Фортеця Газі-Керман XVII ст.
Графічна реконструкція
Сергія Дяченка

дера у вигляді прямокутника, й знаходиться на крутому березі Дніпра. Вона у тисячу разів міцніша за фортецю Бендери. Це потужна фортеця з двома рядами стін; корпус її має по колу тисячу двісті великих кроків. У внутрішній частині фортеці

назагал біля ста сімдесяти великих та малих будівель. Є там ошатна на вигляд мечеть Хункяр-джамі (Султанський храм – О. П.), мінарет її не дуже високий. Дороги фортеці викладені плитами, вирізаними з міцного каменя...

Брам, що ведуть назовні, дві: одна – на берег Дніпра, інша – з боку суходолу. Фортешний мур, якщо дивитися зсередини фортеці, йде до берега Дніпра, то піднімаючись, то опускаючись, у два ряди, з двома рядами зубців та красивими, стрункими баштами. Зовнішні рови вирубані в скелях. У дуже міцних баштах, звернених до берега Дніпра, є гармати бал-ємез (далекобійні гармати, що стріляли ядрами вагою у 50 кг.). А будинки, тісно поставлені один до одного, звернені до Дніпра.

Цитадель знаходиться на крутому урвищі та являє собою міцне укріплення з п'ятьма – десятьма баштами (вочевидь – все ж з п'ятьма – О. П.), яке з одного боку захищене від небезпеки підкопу та нападів з тилу. Й лише одна брама з цитаделі веде назовні – до укріпленого передмістя. Тут, крім будинків коменданта, імама, муедзина й начальників над музиками, а також військових складів та амбарів, немає ні торгових рядів, ні базару, ні заїжджих дворів, ні лазень.

Проте це дуже міцна й гарна фортеця. І всі гармати бал-ємез, звернені до ровів, на північ та північний захід перетворюють цю фортецю на сідло з їжачими голками. Є тут і гармати шахане (великокаліберна артилерія). Той бік муру, що звернений до суходолу, являє собою вал рівно двадцяти семи аршинів заввишки та у двадцять кроків завширшки, позаяк головна небезпека загрожує саме з цього боку. І п'ять укріплених башт є бастіонами великої міцності.

Тут є комендант, дванадцять аг (офіцерів), а також шість ода (підрозділів) знаменитих газіів-зброярів та їх начальник «джебеджі-баші». Яничарів тут зовсім немає. А є дві ода гармашів з їх начальниками Є також тисяча вісімсот татарських воїнів... І всі вони під час битви становлять три тисячі добірних воїнів. Боєприпасів та продуктів тут дуже багато. І всього там вісімсот шість великих та малих гармат. Найкращі гармати звернені у бік суходолу та в бік Дніпра; на баштах же є такі великі гармати бал-ємез, що навіть у фортеці Очаків таких гармат немає...

Ця фортеця є місцем, звідки по три переходи до фортець Очаків, Бендери та... Ор, розташованої біля переходу до Кримського острова. І всі сторони від неї – степи.

Ця фортеця розташована на крутому виступі скелі, біля берега Дніпра, наче сокіл, що сидить над урвищем... і сокіл цей завжди чигає на здобич. І нехай завжди вона буде у готовності та хай зробить її всевишній Господь незмінно захищеною від ворогів...

А була ця фортеця споруджена у самій зіниці ока невірних, у віддалені від країни ісламу у чотири – п'ять переходів».

Децо пізніше, за свідченням Челебі, у зовнішній частині фортеці з'явилися сімдесят – вісімдесят невеличких яток, двадцять – тридцять шинків, критих очеретом, й приміщення для зберігання бузи, невелика лазня-хамам та розпочалося будівництво заїжджого двору.

Мури фортеці прикрашали написи-таріхи:

«Евля сказав цей таріх, піднісши вдячну молитву. Нехай зробить всевишній господь цю фортецю захищеною від ворогів. Рік 1072 (1661 – 62); «Нехай зробить господь народи ісламу захищеними від підступних ворогів. Рік 1072 (1661 – 62)». Ще один таріх Евля Челебі вирізьбив на стіні мечеті Хункяр-джами: «О високошанований, о прозорливий, о могутній, о непереможний».

У Херсонському обласному краєзнавчому музеї зберігається кам'яна плита із зображенням битви турка з європейським воїном (можливо – козаком, оскільки у XVII столітті вони нарівні з шароварами носили й вужчі штани угорського зразка). Перший – озброєний шаблею та булавою, другий – мушкетом та бердишем. Симпатії автора явно на боці турків, тож цілком імовірно, що це молдавська робота, адже безпосередньо будували Газі-Керман саме молдавани та волохи. Вочевидь, плита прикрашала одну з будівель Газі-Кермана як ознака перемоги Османської імперії над «невірними», що цілком збігається зі змістом напису на карті Річчі Занноні 1764 року, де поруч з фортецею вказано: «постала внаслідок перемоги Магометан». Цікаво, що її назва там фігурує як «Кизил-Керман» – «Червона фортеця», можливо через те, що тамтешні скелясті береги місцями мають червонувате забарвлення. До речі, існує ще одна версія назви фортеці – «Кадій-Керман», що у перекладі означає «Суддівська фортеця».

Кам'яна плита із зображенням битви турка з європейським воїном, XVII ст. Херсонський обласний краєзнавчий музей

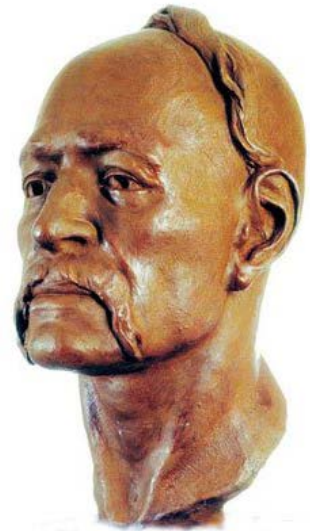
Падіння фортеці

Запорожці цілком усвідомлювали небезпеку, що походила від потужної османської фортеці, що постала біля їхніх кордонів (а точніше, якщо вірити Евлії Челебі, – то у межах козацьких земель). Відтак невдовзі нею зайнявся сам кошовий отаман Іван Сірко, якого московський цар Олексій Михайлович, на прохання польського короля Михайла Вишневецького, був змушений повернути з Сибірського заслання з огляду на посилення турецько-татарської загрози.

1673 року, під час походу на Очаків, запорозька флотилія, підпливши до Газі-Кермана (у тогочасних козацьких та московських документах – Казикермен), вступила в бій з його залогою та захопила в полон одного з офіцерів – Велі-агу. Тим часом кіннота, очолювана самим Сірком, вдарила на Тягин (фортеця знаходилася на острові біля села Тягинка Бериславського

району – О. П.) та зайняла «велике місто» (вочевидь – острів Велике городище). Вціліла частина турецької залози замкнулася у «малому місті» (можливо – острів Мале городище). Відтак фортеці на Таванському перевозі було нейтралізовано.

1678 року, знищивши столицю Правобережної України Чигирин, турки планували розвинути наступ до Києва. З метою забезпечити тил, османи посилити свою присутність у пониззі Дніпра. На островах між Газі-Керманом та Іслам-Керманом чи Шахін-Керманом постали ще дві фортеці – Мустрит-Керман та Мубарек-Керман. Остання, зокрема, складалася з чотирьох башт у чотири сажні заввишки, відстань між якими становила десять сажнів. Висота оборонного муру дорівнювала трьом, а глибина рову – двом сажням. Залогом фортеці складалася з чотирьохсот турецьких та волоських добровольців.

Кошовий отаман Іван Сірко
(антропологічна реконструкція)

Судячи з усього, саме тоді між фортецями були натягнуті ланцюги, що перегороджували Дніпро, перешкоджаючи козакам виходити у Чорне море. Вже у 30-ті роки XVIII століття князь Семен Іванович Мишецький у своїй «Истории о Козаках Запорожских», створеній на підставі переказів почутих від старих січовиків, напише:

«У Турков имелись при Днепру-реке славные города Кизикермен и, против оного, Тавань город, лежащий на острове Днепра, и на устье ж острова того был город Ослан, и от того Кизикермена до Тавань городка, чрез Днепр, бывали цепи железныя перетянуты, дабы никто из неприятелей ночью пройти не мог; також и от Ослана чрез Конскую реку до Крымской стороны. А посреди оных рек ставлены были ворота, и пушки из оных городов были наведены на оныя ворота, и когда кто поедет, то Турки всё могут разбить. И оныя Запорожские Козаки прохаживали по ночам таким промыслом: не доезжая до оных городов, вырубят дерево толстое со всем прутьем и везут пред собою и

как будут приезжать ко оным городкам, то въедут в речку Космаху ночью, которая идет близ Кизикермена у Очаковской стороны, и пустят оное дерево к тем цепям; и как то дерево по цепи ударит, то из пушек и пойдёт пальба, и как из тех пушек выпалят, которыя на цепи наведены, то оныя вдруг и пройдут мимо тех городов, а Турки, хотя по приезжающим из ружья палили, однако их не могли удерживать; а в иныя времена тако бывало, что Козаки сквозь проедут, а турки о том и знать не будут».

Відтак не дивно, що 1679 рік почався для кошового Івана Сірка походом проти турецьких фортець на Таванському перевозі. Запорожці здобули Газі-Керман, Мустрит-Керман та Мубарек-Керман й знищили ворожі залоги та розігнали будівельників.

У серпні наступного року Іван Сірко помер, а восени Газі-Керман спіткало лихо – епідемія чуми. Однією з перших її жертв став бей (на той час цю посаду займав литовський татарин, або «липек» Ян Муравський) «з усім

домом». Невдовзі непрохана гостя навідалася й на Запорожжя, також вчинивши чималої шкоди.

Спокій у фортеці тривав лише сім років. Під час провального першого походу московської раті верховного воєводи Василя Голіцина та реєстрових козацьких полків гетьмана Івана Самойловича на Крим, планувалися воєнні дії й проти Газі-Керману, які мав очолити гетьманів син Григорій. Проте, через підпал татарами степу, похід завершився так і не розпочавшись. Втім запорозький кошовий Филон Лихопой та московський воєвода Григорій Косагов вирушили суднами під Газі-Керман. Місцевий бей Тімур-шах-мурза наказав частині залоги на бойових човнах-ушкалах рушити назустріч ворогові. Бій відбувся в урочищі Карайтебен (поблизу села Бережанка Каховського району – О. П.). Козаки взяли гору й повернулися на Січ без втрат з трофеями: двома ушкалами з прапорами, п'ятьма гарматами, а також привели 29 полонених турків.

Знаючи, що бойові дії ближчим часом не припиняться, бей Газі-Кермана Тімур-шах-мурза на початку грудня 1688 року відправив на Січ лист з пропозицією про розмін полоненими. Насправді ж послання мало іншу мету – привернути запорожців, невдоволених побудовою на їхніх землях московської Новобогородицької фортеці, на бік турків. Але Тімур-шах-мурза так і не досяг бажаного: січовики все ж взяли участь у другому кримському поході воєводи Василя Голіцина та гетьмана Івана Мазепи, обраного на місце Самойловича, якого, звинувативши у зриві першого походу, зняли з гетьманства й відправили на заслання до Сибіру.

Другий похід Василя Голіцина на Крим, незважаючи на перемо-

Кінний козак
(30-70 рр. XVII ст.)
Художник Сергій
Шаменков

ги у Зеленій долині та Чорній долині, виявився теж не надто вдалим. Тож дехто з запорожців вирішив компенсувати собі збитки за рахунок захоплення татарських табунів. Так кілька січовиків з полку Лугівського на зворотному шляху переправилися через Дніпро й спробували вкрати коней під Газі-Керманом. Але цього разу фортуна не посміхнулася козакам і вони потрапили в полон до турків. Цікава історія одного з них – Юшки Гаврилова з містечка Кишеньки на Полтавщині. Після захоплення під Газі-Керманом його продали в Крим до аулу Охмеч, звідки він втік навесні наступного року, але під Перекопом його наздогнали й запорожця знов продали за Бахчисарай в аул Кашекіум. Звідти він спробував утекти до Балик-ля (Балаклава), його піймали й віддали на корабель, що йшов до Стамбула. Там Юшку продали за Мармурове море у місто Магаліч. За місяць він з трьома товаришами по нещастю втік звідти й

прийшов у місто Чандар, де їх ввіймали й повернули власникові. Переживши зиму «в великом мученні», Юшка з тими ж невольниками втік та дістався до міста Дерменяжі, де їх упіймали та віддали місцевому комендантові Магомету, котрий на цілий місяць закував їх у кайдани. Звідти наш герой здійснив ще одну невдалу спробу втечі, після чого був жорстоко побитий та захворів, а невдовзі його продали паші Генджу, котрий займався збиранням податків. З ним Юшка ходив три літні місяці, а згодом його відправили у маєток паші, звідки він спромігся втекти, але за два місяці натрапив на заставу, яка відловлювала біглих невольників, де його закували в кайдани. Там було багато в'язнів, 12 з яких померло від голоду та тортур. Зрештою Юшку Гаврилова продали спочатку в якесь село, а потім до міста Кушакшатер. Новий господар постійно бив козака та виснажував важкими роботами, відтак останній втік від нього й за два дні потрапив до міста Манцу, звідки знов втік і зрештою опинився у порту Смирні на голландському кораблі, що доправив його до Амстерда-

му, а вже звідти 1700 року наш герой дістався до російського порту Архангельськ. Показово, що і в Амстердамі, і в дорозі Юшку Гаврилова, з огляду на страждання у турецькій неволі, безкоштовно годували та не взяли жодної плати за провіз.

Варто зауважити, що лише під час війни, або при спробі вчинити якийсь грабунок, на запорожця у Газі-Кермані чекала небезпека. У мирний час козаки вільно приїжджали до міста, зокрема для торгівлі. Відтак не дивно, що 1692 року до новопризначеного бей Газі-Керману Кеенан-мурзи з'явився політичний авантюрист Петро Іваненко, більше відомий в історії як Петрик. Народився він у містечку Нові Санджари Полтавського полку, освіту отримав у Києво-Могилянській академії, а згодом служив у Генеральній канцелярії Гетьманщини, проте мріяв про булаву. Тож, одного прекрасного дня, прихопивши з собою кілька документів, Петрик втік на Січ, а звідти попрямував до Газі-Кермана, аби встановити зв'язок з Кримським ханством для подальшої боротьби

*Піший козак
(20-70 рр. XVII ст.)
Художник Сергій
Шаменков*

Компанієць (кінець XVII ст.)
Художник Сергій Шаменков

проти московського панування в Україні. Цей політичний авантюрист постійно наголошував на тому, що хоче звільнити свою Батьківщину «з неволі москалів та своїх панів», подібно як Богдан Хмельницький визволив її «з неволі лядської». Проте навіть десятої долі Богданової харизми та здібностей Петрик не мав, тож справа його стала провальною від самого її початку, а за кілька років він загинув від рук козака Якіма Вечірки.

Мирні часи добігали кінця. Це розуміли і у Стамбулі, і в Бахчисараї, і в Москві, і у гетьманській столиці Батурині. І, як завжди, війна розпочалася з розвідки боєм. Взимку 1694 року рейд під Газі-Керман здійснив фастівський полковник Семен Палій, на допомогу якому Мазепа відправив лубенського полковника Леонтія Свічку та компанійського – Іллю Новицького. За свідченням літописця Самійла Величка, козаки «наблизилися до Казикермена (під такою назвою фортеця фігурує у документах гетьманської канцелярії – О. П.) і, зустрівши одну татарську чату, розбили її вщент, взявши кількадесят «язиків». Потім прибули й під самий Казикермен, стріляли на нього з гармат, попалили довкола нього поселення татарські й погромили кількасот татар, котрі з нього вискочили, та й знову загнали їх із великою шкодою в Казикермен, а самі щасливо повернулися назад».

Та справжні бойові дії розпочалися наступного 1695 року. Найкраща частина військ Московського царства рушила під Азов, а полки Білгородського розряду та слобідсько-українські козаки під проводом ближнього боярина Бори-

Генеральний бунчужний
Іван Скоропадський

Лубенський полковник
Леонтій Свічка

Фастівський полковник
Семен Палій

Компанійський полковник
Ілля Новицький

Охтирський полковник
Іван Перехрест

Сумський полковник
Герасим Кондратьєв

са Шереметьєва та військо гетьмана Івана Мазепи, спільно з запорожцями, мала здобути турецькі «городки» у пониззі Дніпра: Газі-Керман, Мустрит-Керман, Мубарек-Керман та Іслам-Керман. 17 травня гетьман виступив з Батурина й переправився через Дніпро коло Мишуриноного Рогу, Шереметьєв здійснив переправу під Переволочною й невдовзі приєднався до нього. В той же час запорожці, підкріплені Київським полком полковника Костя Мокієвського та Чернігівським Якова Лизогуба, спустилися по Дніпру човнами аби заблокувати Газі-Керман й не дозволити орді Нуреддін-султана та Ширин-бея, що стояла на лівому березі, прийти на допомогу обложеним.

Назагал же, згідно з даними сучасної російської дослідниці Альони Багро, що базуються на автентичних документах з архівів Російської Федерації, військо Шереметьєва складалося з Білгородського копійного полку, рейтарських: Білгородського, Обоянського, Лівенського та Козловського, жилих (поселених) солдатських: Білго-

Гетьман Іван Мазепа. Художник Наталя Павлусенко

родського, Яблонівського, Старооскольського, Хотимизького, Лівенського, Добренського та Усмонського, жилих стрілецьких: Білгородського та Курського, городових козаків та хрещених калмиків, слобідсько-українських козацьких: Харківського полковника Федора Донця-Захаржевського, Ізюмського полковника Федора Шидловського, Сумського полковника Герасима Кондратьєва, Охтирського полковника Івана Перехреста та Острогозького полковника Буларта, Московських чинів (помісна кіннота), Смоленських стрілецького та солдатського полків, полку Смоленської (білоруської) шляхти – разом 25273 вояки.

Військо гетьмана Мазепа становили городіві козацькі полки: Ніжинський Степана Забіли, Полтавський Павла Герцика, Гадяцький Михайла Бороховича, Миргородський Данила Апостола, Стародубський Михайла Миклашевського, Прилуцький Дмитра Горленка, Лубенський Леонтія Свічки, Чернігівський Якова Лизогуба, Київський Костянтина Мокієвського; охотницькі (наймані): компанійські (кінні) Григорія Пашковського, Михайла Кузьменка та Івана Ростковського, сердюцькі (піші) Лук'яна Шульги, Івана Фалковського, Гаврила Ясликовського та Дмитра Чечеля. Крім того, гетьману були підпорядковані стрілецькі полки Григорія Анненкова та Степана Стрекалова. Назагал же, у цьому поході, під булавою Мазепа було 35 тисяч вояків. «Плавне» військо кошового Максима Самійленка нараховувало 2 тисячі запорожців. З генеральної старшини у поході взяли участь генеральний суддя Сава Прокопович, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, який керував козаць-

Генеральний писар
Василь Кочубей

Генеральний обозний
Василь Дунін-Борковський

Гадяцький полковник
Михайло Борохович

Миргородський полковник
Данило Апостол

Стародубський полковник
Михайло Миклашевський

Прилуцький полковник
Дмитро Горленко

кою артилерією, генеральний писар Василь Кочубей, генеральний осавул Іван Ломиковський, котрий командував кіннотою, генеральний хорунжий Юхим Лизогуб, який керував піхотою та генеральний бунчужний Іван Скопадський.

24 липня союзні війська прибули під Газі-Керман. На світанку гетьманські гвардійці-сердюки зайняли передмістя фортеці. Проти них вийшло кількасот яничарів, однак їх було відразу ж розбито й загнано в Газі-Керман. Довелося розпочинати регулярну облогу фортеці. Шереметьєв зайняв позиції на північ від мурів. На заході розташувався Мазепа з реєстровими та охотницькими (пішими сердюцькими й кінними компанійськими) полками. На півдні, над глибокою балкою (нині там утворилася затока) розмістили мортири, що на той час відігравали роль мінометів. Водночас запорожці заблокували Газі-Керман з боку Дніпра.

Оскільки значна частина військ Шереметьєва складалася з кінноти: дворянське ополчення, рейтарів та ко-

пійники, то основний тягар облоги та штурму фортеці ліг на сердюцькі полки та піші підрозділи реєстрових козаків. Залишали бажати кращого й московські гармати (згодом це дасться взнаки під Нарвою, коли вони розриватимуться від пострілів), Мазепа ж, незадовго до описуваних подій, повністю оновив артилерійський парк Гетьманщини.

Невдовзі московська та козацька артилерія розпочали обстріл Газі-Керману. Як зазначає літопис Самійла Величка

«Казикермен дійшов до такого стану, що вже годі було йому стріляти з гармат на християнські війська,... бо коли з Казикермена відчиняли яничари вікна в кам'яній стіні для стріляння з гармати, то в те вікно відразу ж ударили з двох чи трьох наших гармат і яничарам не допускали вистрілити з казікерменської гармати. В такий спосіб не лише казікерменські гармати залишилися порозбивані, але й пушкарів повибивано; дійшло до того, що казікерменський бей обіцяв яничарам платити по тридцять і по сорок левів на день тим, котрі захотіли б стати пушкарями, але охочих до того не відзивалося – бачили в тому чині явну погибель».

Та оскільки фортеця мала доволі міцні мури, то артилерійський обстріл мало їй зашкодив. Відтак облога загрожувала затягнутися. Тоді Мазепа переконав Шереметьєва, що

1 - Гетьман Іван Мазепа. 2 - Генеральний бунчужний. 3 - Генеральний хорунжий. 4 - Козак.
(кінець XVII - початок XVIII ст.)
Художник Сергій Шаменков

Дзвін Кизи-Кермен.
Полтавський обласний краєзнавчий музей

необхідно «котити до казикерменських стін, такий широкий і високий вал, щоб ним можна було засипати й казикерменський рів і, порівнявши з стінами, легко вломитись у місто». З цією метою гетьман перекинув до табору союзників полки Гадяцький, Ніжинський, Прилуцький, Стародубський та Чернігівський, які блискуче виконали це завдання. 30 липня сер-

Облога Казикермена 1695 р.
Гравюра Леонтія Тарасевича

дюки полку Дмитра Чечеля, за допомогою підкопу, зруйнували Південно-західну (або Очаківську) башту, де знаходився порохований льох та разом з козаками Полтавського й Миргородського полків і стрільцями вломилися у місто та розпочали рукопашний бій, що тривав біля п'яти годин. Як свідчить літопис Самовидця, найбільше у цій атаці відзначився миргородський

полковник – майбутній гетьман Данило Апостол. В той же час від розривних ядер та гранат, випущених з московських мортир, у місті виникла пожежа. Це змусило бей Кеєнана-мурзу, який з рештками залоги й мирних мешканців замкнувся у цитаделі, відправити свого писаря, литовського татарина (або липку) Шабана для переговорів про капітуляцію. Невдовзі важкопоранений бей вийшов з брами з ключами від фортеці.

Наступного дня запорожці приймали у свої човни вцілілих захисників та мирних мешканців Газі-Кермана, які намагалися врятувати своє життя від пожежі та розлютованих переможців. Фортецю охопило полум'я, тож здобичі реєстровим та найманим козакам, а також московитам дісталось небагато.

Інакше склалася ситуація в запорожців, які з човнів обстрілювали фортецю Мустрит-Керман та не давали орді Нуреддін-султана й Ширин-бея переправитися через Дніпро на допомогу обложеним. Побачивши на-

пітуляцію Газі-Кермана, комендант Мустрит-Кермана також здав свою фортецю запорожцям, які без особливих втрат захопили непогану здобич. Цікавий факт: один з офіцерів – «аг» залоги, давши хабаря кошовому, зміг утекти до Криму. Туди ж, під прикриттям орди, рушили й вояки та мирні мешканці Мубарек-Кермана та Аслан (чи Іслам)-Кермана.

Загалом, переможцям дісталася у Газі-Кермані ворожа артилерія: Шереметьєву – 14 мідних гармат, Мазепі – 40. Гармати з Мустрит-Кермана захопили запорожці. З пошкоджених гармат Газі-Кермана полтавський полковник Павло Герцик пізніше наказав відлити дзвін, який так і назвали «Казикермен».

Гетьманському війську облога та штурм Газі-Кермана коштував 262 козака вбитими та 372 – пораненими. Найбільших втрат зазнали сердюцькі та компанійські полки, а також реєстрові Гадяцький, Миргородський та Київський. Втрати війська Шереметьєва були меншими, з огляду на те,

що основний тягар облоги та штурму ліг саме на козаків.

Оскільки мури Газі-Кермана були у значній мірі зруйновані під час штурму, то Мазепа й Шереметьєв ухвалили зруйнувати їх. Така сама доля спіткала й фортеці Мубарек-Керман та Іслам-Керман. Лише у Мустрит-Кермані, перейменованому в Таванськ, а згодом розширеному, залишили 300 стрільців та 600 запорожців. Дещо згодом залогу посилили сердюцьким полком Гаврила Ясликовського й кількома сотнями Гадяцького та Лубенського полків.

У перших числах серпня переможці рушили додому: Шереметьєв – до Білгорода, Мазепа – до Батурина, куди прибув 2 вересня. На зворотному шляху гетьманське військо, через відсутність кормів, втратило чимало коней, та й самі козаки, виснажені бойовими діями, стали самовільно розбігатися з полків по домівках. Відтак, не зважаючи на вимоги Петра I утримувати захоплені фортеці, і Мазепа, і Шереметьєв не змогли виконати царських указів.

*Сердюк
(кінець XVII ст.)
Художник Сергій
Шаменков*

Облога Таванська

Проте боротьба за контроль над Таванським перевозом була ще далекою до завершення. У жовтні 1696 року померлого сердюцького полковника Гаврила Ясликовського змінив у Таванську Дмитро Чечель. Деяко пізніше Мазепа надіслав до Казикермена залогу з числа компанійських полків під керівництвом свого племінника Івана Обидовського, який за рік до описуваних подій відзначився при здобутті Азова. Оскільки мури фортеці були значно пошкоджені, то компанійці розташувалися в облогових шанцях 1695 року.

31 липня 1697 року біля Іслам-Кермана з'явився кримський хан, а під Казикерменом – Буджацька та Едисанська орди. 2 серпня ногайці насочили на табір Обидовського й захопили кількох коней. 200 компанійців кинулися

переслідувати ворога, але потрапили в оточення й частково були перебиті, а частково потрапили в полон. Серед останніх був небіж попереднього гетьмана Івана Самойловича князь Юрій Четвертинський. Наступного дня козаки вже не наважувалися на вилазки, хіба що окремі вершники виходили на герці. У свою чергу буджацькі та едисанські ногайці не мали змоги штурмувати укріплений табір.

Тим часом залога Таванська поспіхом завершувала розширення й укріплення фортеці. 11 серпня запорожці, що чатували біля Вищої Козацької Голови (можливо, в межах сучасного села Веселе Новокаховської міської ради, де збереглася стара литовська дозорна вежа), помітили турецьку флотилію з 22 галер, яка невдовзі наблизилася до Таванська. Тоді ж кримський хан

перебрався з ордою на острів. Відтак Казикермен і Таванськ опинилися в облозі. Майже місяць залога, очолювана хоробрим полковником Дмитром Чечелем, відбивала ворожі приступи. Несподівано до Таванська прорвалися запорожці на чолі з кошовим Григорієм Яковенком. Після того турки розпочали обстріл фортеці як з Дніпра, так і з суходолу. Для захисту від ворожих гармат Чечель наказав насипати всередині Таванська другий вал, відтак чимало турецьких ядер та гранат або перелітали місто, або потрапляли у спеціально викопані ями. Спроба турків розсварити козаків з московськими стрільцями теж не мала успіху.

25 серпня о сьомій годині ранку турки підпалили порох у підкопах, підведених під Таванськ. Частина їх кинулася

Запорожець (кінець XVII ст.)
Художник Сергій Шаменков

у пролом, а решта – полізли по драбинах на стіни фортеці. Ворожі кораблі вели безперервний обстріл. Але зрештою й цього разу ворог був змушений відійти з втратами. Наступна спроба підвести під Таванськ підкопи виявилася невдалою.

Неприятель готувався до нового приступу, але невдовзі надійшла звістка про те, що на допомогу обложеному йде московська рать та гетьманські козацькі полки. У таборі розпочалася паніка, й в ніч з 9 на 10 жовтня турки втекли до Очакова, татари – до Криму. Коли до Таванська наблизився Полтавський реєстровий полк на чолі з Іваном Іскрою, він не застав тут жодного ворога.

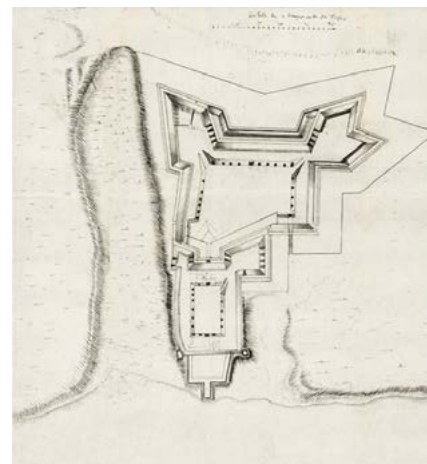
Втрати захисників Таванська становили: сердюцький полк Чечеля – 57 вбитих, 88 поранених; Ніжинський полк – 89 вбитих, 181 поранений; Чернігівський полк – 19 вбитих, 23 поранених; Лубенський полк – 23 вбитих, 31 поранений; Стародубський полк – 17 вбитих, 24 поранені; Славне Військо Запорозьке Низове – 48 вбитих, 78 поранених. Турки, татари й ногайці втратили під Таванськом 3 тисячі вбитими й стільки ж під Казикерменом. Як оповідає літопис Самовидця, «більше шести тисяч турків полягло, аж трупу не могли переховати».

Відбудова Казикермену

15 травня наступного року Мазепа з городовими козацькими полками вирушив з Батурина до Таванської переправи для відновлення фортець Казикермена й Таванська. 10 червня він з'єднався з військом білгородського воєводи князя Якова Долгорукого. Союзники прибули до руйн Іслам-Кермана, де й стали укріпленим табором. Ціле літо козаки й стрільці займалися відбудовою Таванська та відновленням Казикермена. Останній набув зовсім іншого вигляду, порівняно з попереднім турецьким замком. Тепер це була земляна фортеця, основу валів якої становили рештки середньовічного муру, кам'яні башти замінили бастионами. Причина таких змін була простою: розвиток артилерії довів неефективність мурованих веж, оскільки ядра розбивали їх, ховаючи під руїнами залогу, у земляних же валах ядра часто-густо застряга-

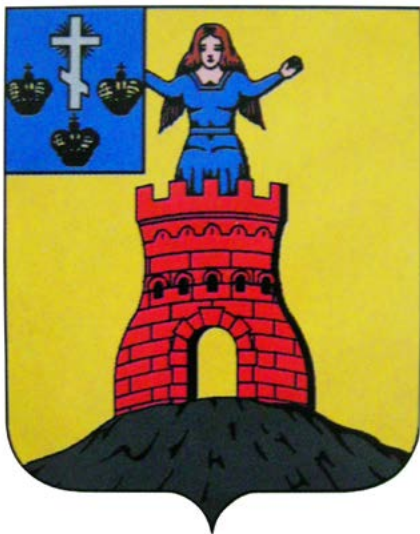
ли не розриваючись, бо у землі гноти згасали. До того ж, бастионна система під час штурму дозволяла вести перехресний артилерійський вогонь по супротивникові. 21 серпня, завершивши фортифікаційні роботи, гетьманське й московське військо вирушило у зворотній шлях.

Та відбивати ворожі напади оновленому Казикерменові вже не судилося. Вже у жовтні 1698 року розпочалися мирні переговори між Московським царством та Османською імперією. Обидві сторони прагнули припинення бойових дій. Переможені боялися падіння Кримського ханства й остаточної втрати впливу над Північним Причорномор'ям, а в переможців з'явилися нові пріоритети у зовнішній політиці. Цар Петро I вважав чорноморський напрямок безперспектив-

Креслення Казикермена, 1698 р.

ним, натомість мав бажання зміцнити свої позиції на Балтиці, а для здійснення своєї мети якомога скоріше розпочати бойові дії проти Швеції, скориставшись її війною з Данією. Тому він, залишивши за собою Азов, легко погодився на знищення Казикермена й Таванська. Відтак землі між Дніпром та Бугом, при виході їх у Чорне море, набували статусу своєрідної «сірої зони», де обом сторонам заборонялося будувати міста.

Герб Берислава, 1858 р.

Про інтереси українського козацтва, як городового, так і запорозького низового, які власне й були головними винуватцями успіху бойових дій, не йшлося. Цар взагалі вважав що для них достатньо матеріальної винагороди. Відтак Мазепа отримував орден Андрія Первозваного «за многие ево в воинских трудах знатные и усердно радетельные верные службы,

которые он с ево великого государя неприятелей салтана турецкого и хана крымского чрез тринадцать лет воинские многие храбрые победы чинил». Крім того, гетьману й старшині жалували землі й безліч цінних подарунків, а Запорозьке військо, як городове, так і низове, отримувало грошове й хлібне жалування.

Але, оскільки козаки не були звичайними найманцями, то як у Батурині, так і в Січі, ці результати викликали невдоволення. Особливо активно виступали проти такої угоди з Туреччиною запорожці, які вважали своїми всі землі у пониззі Дніпра й Бугу, що колись належали до Великого князівства Литовського, Руського й Жмудського, дещо скромніше поведився гетьман, але такий стан речей не задовольняв і його. Відтак конфронтація між українським козацтвом та Московським царством, дедалі поглиблювалася. Кульмінацією її стала невдала спроба гетьмана Івана Мазепи та запорозького кошового Костя Гордієнка позбутися залежності від Москви, підтримавши її супротивника – швед-

ського короля Карла XII. Але виступ козаків зазнав поразки, внаслідок чого Батурин (місто так само мужньо, як колись Таванськ, боронитиме полковник Дмитро Чечель) і Стара (або Чортомлицька) Січ були зруйновані московитами. До речі, відтоді всі заслуги у здобутті Газі-Кермана 1695 року приписуватимуть Шереметьєву... Невдовзі запорожці знов з'являються поблизу Казикермена, але вже не як вороги, а як біженці. З дозволу турецького султана й кримського хана вони стали новим кошем, спочатку над балкою Кам'янкою, а згодом в Олешках. Та оскільки у Січі заборонялося з'являтися жінкам, то сімейним запорожцям дозволили оселитися в Казикермені. До речі, приблизно у той час, вочевидь через помилку якогось писаря, місто набуває нової назви – Кизикермен. Пізніше це породило легенду про «Дівочу фортецю», яка вже у середині XIX століття послужила основою для створення герба міста Берислав: у золотому полі на чорній горі червона кругла вежа з золотими швами, на якій дівчина у блакитній одежі.

Від Кизикермена до Берислава

1717 року кримський хан передав під контроль запорожців Таванський перевіз, відтак містечко Кизикермен потроху почало розвиватися. Така ж картина залишалася й після переходу запорожців під російський протекторат 1734 року й заснування Нової Січі на річці Підпільній. У російсько-турецькій війні 1735 – 1739 років Кизикермен став на якийсь час однією з баз армії фельдмаршала Христофора-Бурхарта фон Мініха та його запорозьких союзників. Саме тоді виник план його реконструкції у зореподібну бастионну фортецю, якому не судилося здійснитися, власне, як і спробі кримських татар відновити фортецю й контроль над перевозом у середині XVIII століття.

Базувалася у Кизикермені й Дніпровська флотилія, яку честолюбний

фельдмаршал планував застосувати для походу на Стамбул. Основу її складала модернізовані козацькі човни, були також дубель-шлюпи, галери, прами (напівфрегати) та бригантини. Будувалися судна біля острова Хортиця запорозькими теслями під керівництвом європейських фахівців. Моряками на них були запорожці, а російські солдати виконували роль десанту. Та далекосяжним планам Мініха здійснитися не судилося. Вже біля Очакова на флотилію чекав ворог небезпечніший за турка – чума. Тож розпочався відступ, під час якого 15 вересня 1738 року кораблі прибули до Кизикермена, де відбулася нарада всіх штаб-офіцерів та козацьких старшин, що ухвалила знищити укріплення. За чотири дні флотилія, поділена на чотири ескадри, рушила вгору Дніпром й зрештою досягла острова

берегів Хортиці, де й стала на зимівлю. Та пошесть наздогнала екіпажі кораблів і там. За зиму всі солдати й козаки вимерли від чуми, а судна, залишившись без догляду, пішли на дно під час весняного льодоходу.

А Кизикермен так і залишався містечком в складі Інгульської паланки Славного Війська Запорозького Низового. Хоча конфлікти з Кримським ханом все ж мали місце. 1765 року хан Селім-Герай вирішив відновити контроль над Кизикерменським перевозом. Інгульський полковник Тарас Чорний негайно повідомив про це в Кіш. Зав'язалося листування, й конфліктну ситуацію владнали шляхом компромісу, дозволивши татарам користуватися перевозом, але під контролем запорозької старшини.

Лише напередодні нової війни з тур-

ками козаки евакуювали звідти своє населення за Базавлук, а самі зайняли позиції при впадінні річки Кам'янки у Дніпро. На початку червня 1769 року турецька флотилія під командуванням Гасана-Кизил-Ісарли-Ефенді вирушила з Очакова аби знищити Запорозьку Січ. Але у Костирській плавні, що знаходилася поблизу сучасного села Зміївка Бериславського району, її перестріли запорожці отамана Пилипа Стягайла. Громіздкі судна турків, на відміну від відкритого моря, не мали у плавнях жодних шансів проти маневрових козацьких чайок. Відтак, втративши у бою більше 200 чоловік, турки мусили повернути до Очакова. Козаки ж при цьому втратили лише 11 чоловік вбитими та стільки ж пораненими. В ході російсько-турецької війни Кизикерменський перевіз активно використовувався як запорожцями, так і росіянами. Оскільки територія опинилася досить далеко від театру бойових дій, то невдовзі відновилося при перевозі й козацьке поселення.

Після закінчення війни з Османською імперією російська імператриця Ка-

терина II вирішила ліквідувати Запорозьку Січ. Згідно з планом операції, розробленої генерал-поручником Олександром Прозоровським, загін генерала Авраама Лопухіна у складі Сибірського, Куринського й Низовського піхотних, Харківського гусарського та трьох донських козацьких полків блокував територію від Олександрівського шанця (сучасний Херсон) до Кизикермена, аби не дати місцевим запорожцям прийти на допомогу Кошу, який невдовзі зайняв корпус генерала Петра Текелі.

За рік по ліквідації Січі, згідно з наказом Прозоровського, до Кизикермена було виряджено команду гетьманських козаків. Але не зважаючи на всі ці карколомні переміни, життя у містечку тривало. Мешкали там родини запорожців, переселялися козаки й селяни з Полтавщини та Чернігівщини, тож кількість населення зростала, а відтак постало питання про необхідність мати власний храм. 1783 року, зі скасованої Переволочанської фортеці, сюди перевезли дерев'яну Воскресенську церкву. Перші служби

Святовведенська дерев'яна церква, 1726 р.

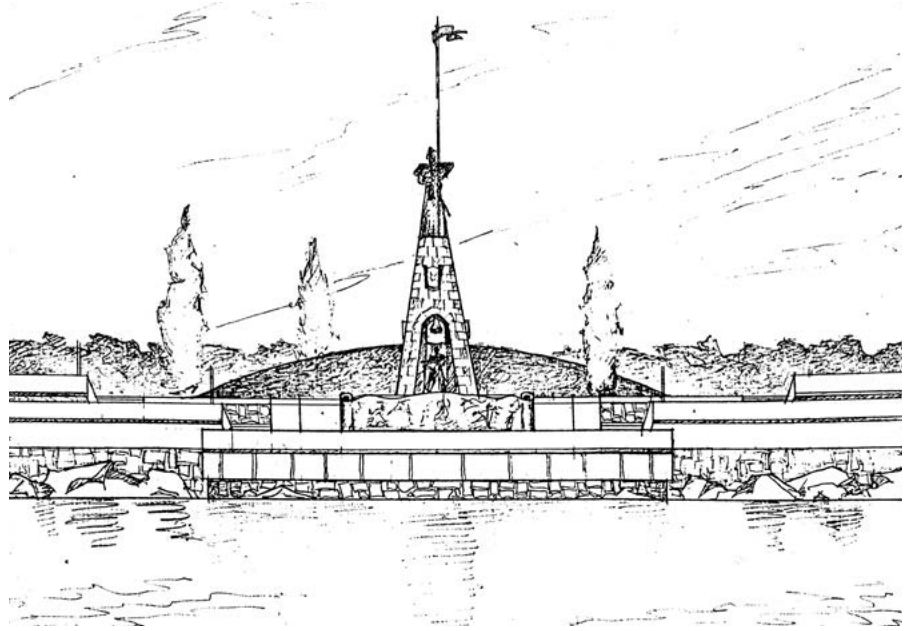
відбулися ще напередодні Великодня. Храм, який є цікавою пам'яткою запорозького дерев'яного зодчества, зберігся до наших днів. На щастя, під час побудови у центрі міста нової мурованої Воскресенської церкви його перенесли на Північну околицю, перейменувавши у Введенський, де храм можна побачити нині. А вже наступного 1784 року містечко Кизикермен стало містом Бериславом. У його житті та розбудові починалася нова епоха.

* * *

А що ж сталося з колись грізною фортецею, що за висловом Евлії Челебі, нагадувала сокола над урвищем? Від кінця XVIII століття її залишки потроху почали розбирати на будівельні матеріали. Нині від фортечних мурів збереглися лише невеликі ділянки кладки та балка, східна частина якої нині перетворилася на затоку Каховського водосховища і досі носить назву Кизикермен. Часом трапляються на місці фортеці цікаві свідчення старовини. Одним з них є шийна печатка з

Печатка з фортеці Газі-Керман, 1655-1656 рр.
Херсонський обласний краєзнавчий музей

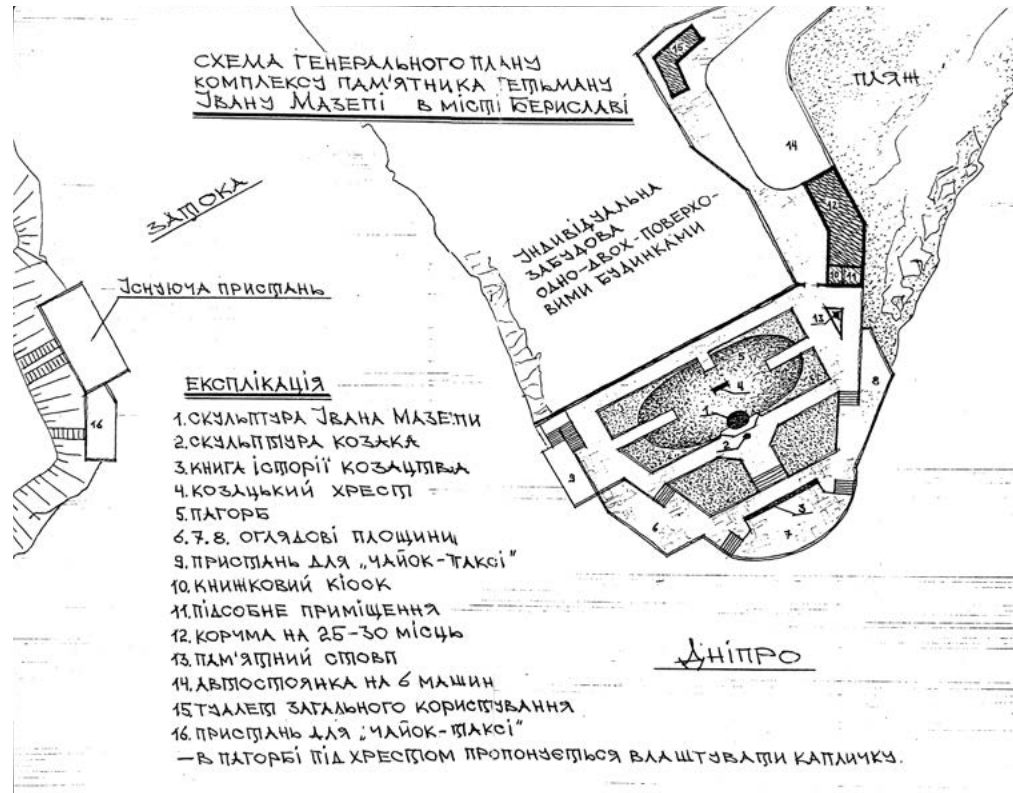
Ескізний проект меморіалу на честь здобуття Газі-Кермана

написом арабськими літерами «Хусрев раб/прислужник Абдульазіза сина Авса» (переклад Марини Кравець), рік виготовлення печатки – «1066/1655-56» (визначив Віктор Остапчук) та знак схожий на зірку. Її випадково

знайшов мешканець Каховки Геннадій Лебедик, нині реліквія знаходиться у Херсонському обласному краєзнавчому музеї, куди була передана автором цих рядків. Цікаво, що печатка була вкрита кіптявою, тож власник втратив

її під час пожежі й вочевидь разом з головою... Проте ґрунтовних археологічних досліджень на території Газі-Кермана не проводилося й досі.

1995 року архітектором Володимиром Матюшиним й скульпторами Юліаном Піснячевським та Володимиром Сухенком було розроблено ескізний проєкт меморіалу на честь здобуття фортеці Газі-Керман гетьманом Іваном Мазепою 1695 року. Не зважаючи на численні зауваження, зокрема на те, що він не передбачав збереження залишків фортечного муру, проєкт все ж був цікавим, адже в разі його реалізації мальовнича ділянка у центрі міста перетворилася б на туристичну локацію. Та цим шляхетним намірам поки не судилося здійснитися. То може варто повернутися до ідеї створення меморіалу, який цілком логічно, разом з дерев'яною запорозькою церквою та меморіальним комплексом над похованням героїв Кримської війни 1853-1856 років (до якого також повинні дійти руки реставраторів), зробіть Берислав туристичною перлиною України..?

План-проєкт меморіалу на честь здобуття Газі-Кермана

Використана література:

1. Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50 – 70-ті роки XVII ст. К., 1961.
2. Багро А. В. Украинское казачество и первый Азово-Днепровский поход. Дисс. ... канд. ист. наук. СПб., 2015.
3. Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. Кн. 2. М. 1997.
4. Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского 1756 – 1776. М., 2004.
5. История о Козаках Запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда своё происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. М., 1847.
6. Кобалия Д. Р. Днепровская гребная флотилия в I половине XVIII века. Запорожье, 2010.
7. Літопис Самовидця. К., 1971
8. Панченко В. О. Гербівник міст України. К. – Нью-Йорк, 1996.
9. Панченко В. О. Міські та містечкові герби України. К., 2000.
10. Самійло Величко. Літопис. Т. 1. К., 1991.
11. Самійло Величко. Літопис. Т. 2. К., 1992.
12. Саричев В. Три століття козацького флоту. Запоріжжя, 2015.
13. Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечение из сочинения путешественника XVII века). Перевод и комментарии. Выпуск 1. Земли Украины и Молдавии. М., 1961.
14. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. II. Львів, 1991.
15. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Т. III. Львів, 1992.

Облога Казикермена

Картина за мотивами гравюри

Леонтія Тарасевича 1695 р.

Художник Олег Сагайдак

ВИДАВНИЦТВО
ГІЛЕЯ

АСЛАМ ГОРОД

ОЛЕГ САГАЙДАК

1996